

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای کاربردی

پایاننامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته صنایع دستی

موضوع :

تجزیه و تحلیل دوازده نگاره از خاوران نامه ابن حسام

استاد راهنما :

دکتر محمد تقی آشوری

استاد مشاور :

ایرج داداشی

نگارش و تمقیق :

احمد بهمنی

تابستان 1389

به نام یگانہ

ہمراہ فرین، مستی

تقدیم به همراهان همیشگی زندگی :

پدر و مادرم

تقدیر و تشکر :

حمد و سپاس بی‌کران خداوندی را که به قلم سوگند یاد می‌کند. خداوند بلند مرتبه‌ای که داناست و نعمت اشتیاق به دانستن را به بندگانش ارزانی می‌دارد.

هر چند که زبان و قلم به بیان تشکر از استاد کوتاه است، اما بر خود واجب می‌دانم تا از تمامی لطف و عنایاتی که اساتید و دوستان محترم نسبت به همکاری، همیاری و همراهی با اینجانب در تمامی مراحل اجرای این پژوهش را داشته‌اند، سپاس بیکران داشته باشم.

- از جناب آقای دکتر محمد تقی آشوری به عنوان استاد راهنما که خط سیر فکری اولیه اجرای پژوهش را به بنده ارائه داده‌اند و در تمام مراحل تحصیل از لطف بی‌دریغ و راهنمایی‌های خالصانه ایشان استفاده کردم.

- از استاد گرامی جناب آقای داداشی به عنوان استاد مشاور در به ثمر رسیدن این پژوهش کمال تشکر را دارم.

- از جناب آقای دکتر صمد سامانیان، که در تمام مراحل تحصیل از لطف بی‌دریغ و راهنمایی‌های خالصانه ایشان استفاده کردم کمال تشکر را دارم.

- از جناب مهندس محمد حسن اثباتی مدیر گروه محترم جهت راهنمایی‌های مفیدشان کمال تشکر را دارم.

- سپاس بی‌دریغ از راهنمایی‌ها و هدایت استاد بزرگوار جناب آقای دکتر محمد باقر آقا میری که در فراگیری این هنر کمک شایانی به اینجانب نمودند.

- دوستان عزیزم آقای علی قلی مردانی، محمود کارگر که در این مسیر همراهم بودند.

چکیده :

خاوران نامه یکی از کتاب های شعر حماسی است به سبک شاهنامه فردوسی، که قرن نهم ه.ق و بر اساس زندگی و جنگ های حضرت علی(ع) توسط ابن حسام خوسفی بیرجندی سروده شده است. این کتاب در مدت کوتاهی پس از سروده شدن به دست نگارگری به نام فرهاد تصویر نگاری گردیده که از بررسی نگاره ها و تصاویر آن سادگی و خلوص ویژگی های سبک نگارگری شیراز مشهود می باشد.

این پژوهش که اساس آن بررسی دوازده نگاره از خاوران نامه می باشد ابتدا به پیشینه نگارگری ایران از ابتدا تا دوران خلق اثر پرداخته شده و سپس اوضاع سیاسی، اجتماعی و هنری در دوران تیموریان، ترکمانان و همچنین مکتب شیراز و ویژگی های آن مورد کنکاش قرار گرفته است. در ادامه پایه نظری تجزیه و تحلیل بر اساس مدل جنسن که همانا فرمالیسم است صورت گرفته و در نهایت دوازده نگاره از خاوران نامه منطبق با مدل جنسن مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. امید است حلقه ای از حلقه های گم شده این هنر را بتوان باز سازی کرد.

قابل ذکر است که تحقیقات انجام شده به روش تاریخی و توصیفی و بر اساس تحقیقات کتابخانه ای بوده و در نهایت عمده کار پژوهش به روش تحلیلی صورت گرفته است.

واژگان کلیدی : خاوران نامه، نگارگری، هنراسلامی، مکتب شیراز، فرمالیسم

کلیات:

طرح مسئله: شیراز به عنوان یکی از مکاتب نقاشی ایرانی از جایگاه ویژه ای برخوردار است. آثاری که مربوط به این مکتب می باشند هر کدام دارای ویژگی های خاص خود می باشد . نقاشی های کتاب خاوران نامه به عنوان یکی از آثار مربوط به این مکتب به اعتقاد برخی از محققان دارای ویژگی های مربوط به خود می باشد که بی تاثیر از شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی زمان شکل گیری اثر می باشند. خاوران نامه تالیف ابن حسام خوسفی و به تقلید از شاه نامه فردوسی و به صورت اشعار حماسی سروده شده است و به وسیله ی فرهاد نقاش تصویر نگاری شده است . در این پایان نامه تحلیل فرمالیستی ۱۲ نگاره از کتاب مذکور براساس مدل جنسن و مبانی هنرهای تجسمی صورت خواهد پذیرفت. کندوکاو در این موضوع باتوجه به قفل های نا گشوده ی فراوان انگیزش لازم را ایجاد نموده تا با بررسی نگاره های منتخب گامی هر چند کوچک دراین راستا برداشته شود .

اهداف کلی و تفصیلی :

هدف و ضرورت تحقیق نیازی است که ذهن سیری ناپذیر و جستجوگر انسان را و امید دارد تا با بررسی و تجزیه تحلیل، قفلی از قفل های نا گشوده، گشوده شود. لذا اهداف کلی به صورت زیر بیان می شود .

- ویژگی های خاص و مشترک بین ۱۲ نگاره و قیاس آن با ویژگی های مکتب شیراز
- بررسی نوع چیده مان تصویری

فرضیه یا سوالات کلیدی

- باوجود موضوعات مذهبی خاص در نگاره ها ویژگی کلی آنها از نگارگری مکتب شیراز پیروی می کند.
- برخی از داستانها به کلی دور از حقیقت و افسانه محض است که بر اثر اخلاص ایرانیان به حضرت علی منصوب داشته اند .
- چیده مان تصویری از چه نوع ترکیب بندی تبعیت می کند .
- چیده مان تصویری، رنگها و فرمهای تصویری از موضوع اثر تبعیت و درخدمت موضوع می باشد .

پیشینه ی تحقیق :

درخصوص خاوران نامه تاکنون تحقیق جامع و کاملی که مورد رجوع قرارگیرد صورت نگرفته است و پژوهش های انجام گرفته کفایت نمی کند .

- در این زمینه مرحوم یحیی ذکاء برای اولین بار به صورت جدی مقاله ارزنده ای نوشته اند که در آن به مقایسه کارشناسانه، نقاشی های نسخه ای از خاوران نامه که در ایران موجود است با نمونه ای در موزه بریتانیا پرداختند که می توان به آن استناد کرد.
- دکتر ذبیح الله صفا در کتاب حماسه سرایی در ایران به تحلیل موضوعی خاوران نامه پرداختند.
- دکتر یعقوب آژند مولف کتاب نگارگری مکتب شیراز که در آن ویژگی های بارز مکتب مذکور و آثار خلق شده به طور اجمال مورد بررسی قرار می گیرد .
- دکتر مهدی حسینی تدوین جزوه ای در خصوص خاوران نامه .
- علی بوذری ، پایان نامه ارشد نقاشی که در آن به تجزیه و تحلیل تعدادی از نگاره ها پرداخته است.
- علیقلی مردانی، پایان نامه ارشد نقاشی که در آن تعدادی از نگاره های خاوران نامه مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرند.

روش تحقیق :

پژوهش پیش رو در ابتدا توصیفی و کتابخانه ای و در ادامه مسیر توصیفی تحلیلی صورت خواهد پذیرفت.

فهرست مطالب :

۱ ..... مقدمه :

فصل اول :

۱-۱- پیشینه نگارگری در ایران..... ۳

۱-۲- شرایط سیاسی، اجتماعی و هنری در زمان مغولان و ترکمانان..... ۶

۱-۳- مکتب نگارگری شیراز..... ۸

فصل دوم : فرمالیسم

۲-۱- تاریخچه فرمالیسم..... ۱۲

۲-۲- تعاریف فرم..... ۱۲

۲-۳- اجزای فرم..... ۱۴

۲-۴- آرایه مدل جنسن..... ۱۷

فصل سوم :

۳-۱- ابن حسام، زندگی نامه و آثارش..... ۱۹

۳-۲- خاوران نامه و نسخه های موجود آن..... ۲۰

۳-۳- تجزیه و تحلیل دوازده نگاره منتخب از خاوران نامه..... ۲۷

۳-۳-۱- نگاره معجزه نمودن حضرت رسول (ص)..... ۳۰

۳-۳-۲- نگاره شکست سپاهیان شاه مغرب..... ۳۷

۳-۳-۳- نگاره سید امیر زنهارخوار نزد امیرالمؤمنین علی (ع)..... ۴۴

۳-۳-۴- نگاره پیاده شدن یاران حضرت امیر(ع) در ساحل..... ۵۰

۳-۳-۵- نگاره معراج حضرت رسول اکرم(ص)..... ۵۷

۳-۳-۶- نگاره سران سپاه در حضور حضرت امیر(ع)..... ۶۳

۳-۳-۷- نگاره حضرت امیر در مصاف با سپاهیان خصم..... ۶۹

۳-۳-۸- نگاره نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال..... ۷۵

- ۸۰ ..... ۹-۳-۳- نگاره نبرد حضرت امیر با صلصال.....
- ۸۵ ..... ۱۰-۳-۳- نگاره فرستاده کوتوال حصار در محضر سفیان.....
- ۹۲ ..... ۱۱-۳-۳- نگاره در آمدن حضرت امیر(ع) به چاه و شکستن میل.....
- ۹۷ ..... ۱۲-۳-۳- نگاره دریده شدن شانه و سپر دشمن.....
- ۱۱۹ ..... نتیجه گیری.....

منابع :

- ۱۲۰ ..... کتب فارسی.....
- ۱۲۱ ..... پایان نامه.....
- ۱۲۱ ..... مجلات.....
- ۱۲۱ ..... منبع تصاویر.....

فهرست تصاویر :

- تصویر شماره (۱): نگاره معجزه نمودن حضرت رسول (ص)..... ۳۰
- تصویر شماره (۲): نگاره شکست سپاهیان شاه مغرب..... ۳۷
- تصویر شماره (۳): نگاره سید امیر زنه‌ارخوار نزد امیرالمؤمنین علی (ع)..... ۴۴
- تصویر شماره (۴): نگاره پیاده شدن یاران حضرت امیر(ع) در ساحل..... ۵۰
- تصویر شماره (۵): نگاره معراج حضرت رسول اکرم(ص)..... ۵۷
- تصویر شماره (۶): نگاره سران سپاه در حضور حضرت امیر(ع)..... ۶۳
- تصویر شماره (۷): نگاره حضرت امیر در مصاف با سپاهیان خصم..... ۶۹
- تصویر شماره (۸): نگاره نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال..... ۷۵
- تصویر شماره (۹): نگاره نبرد حضرت امیر با صلصال..... ۸۰
- تصویر شماره (۱۰): نگاره فرستاده کوتوال حصار در محضر سفیان..... ۸۵
- تصویر شماره (۱۱): نگاره در آمدن حضرت امیر(ع) به چاه و شکستن میل..... ۹۲
- تصویر شماره (۱۲): نگاره دریده شدن شانه و سپر دشمن..... ۹۷

مقدمه :

پژوهش و تحقیق در هر زمینه ای مستلزم دانستن و شناخت لازم در خصوص موضوع مورد تحقیق می باشد. در سال های اخیر محققان، دانشمندان و پژوهشگران فراوانی اعم از محققان داخلی و خارجی تحقیقات فراوانی در خصوص هنر نگارگری و نسخ تصویر نگاری شده انجام داده اند و به دستداران این هنر عرصه داشته اند. اما همه این تلاش ها هنوز نتوانسته تمام گره های ناگشوده بر این هنر اصیل را باز نمایند. در نتیجه تحقیق و پژوهش در این زمینه لازم و ضروری به نظر می رسد. با توجه به این که نسخه های بسیاری از این هنر اصیل ایرانی اکنون زینت بخش موزه های مشهور دنیا است و در نقاط مختلف دنیا خصوصا در مجموعه های خصوصی پراکنده می باشند. ولی یکی از بهترین این نسخه ها اکنون در موزه کاخ گلستان در اختیار محققان و در معرض دید بازدید کنندگان می باشد. در خصوص خاوران نامه که موضوع مورد بحث است در گذشته در موزه میر عماد نگهداری می شده که در آن زمان و به مناسبت سال حضرت علی(ع) از کتاب مذکور جهت چاپ اسلاید برداری شد و مدتی بعد چاپ گردید و در اختیار عموم گذاشته شد. این کتاب دارای ۱۱۵ تصویر بوده و به دست فرهاد تصویر نگاری گردید.

مرحوم یحیی ذکاء برای اولین بار به طور جدی این کتاب را معرفی نمود و با مقایسه خاوران نامه موجود در کاخ گلستان و تطبیق آن با نسخه دیگری از این کتاب که به تاریخ ۱۰۹۷ ه.ق کتابت شده و دارای ۳۶۲ ورق مجدول و ۱۵۶ قطعه مینیاتور و در موزه بریتانیا تحت شماره Add.۱۹/۷۶۶ این کتاب را متعلق به مکتب شیراز دانست. در این پژوهش گزینش تصاویر به صورتی بوده که صحنه های رزم، گفتگو و موضوعات افسانه ای که به حضرت علی(ع) نسبت داده شده آورده شود و به دلیل تفاوت ترکیب بندی در این نگاره ها با توجه به موضوع، تجزیه و تحلیل آنها از تنوع بیشتری برخوردار بوده و مجال بیشتری در نتیجه گیری بدست خواهد داد.

برای تجزیه و تحلیل آثار هنری در ابتدا باید بعد زمان و مکان در نظر گرفته شود به همین منظور این پژوهش با نگاهی به پیشینه هنر نگارگری، اوضاع سیاسی، اجتماعی و هنری و ویژگی های مکتب شیراز را به طور اجمال مورد کنکاش قرار خواهد داد تا قدم های نخست برای تجزیه و تحلیل برداشته شود. در مسیر تجزیه و تحلیل بعد از بعد زمان و مکان قطعا پایه نظری و بستری که بررسی آثار بر اساس آن صورت می گیرد بسیار لازم و ضروری می باشد. قطعا در مسیر تجزیه و تحلیل آثار هنری زوایای بسیاری وجود دارد در این راستا با پیروی از مدل جنسن، بر اساس فرمالیسم و تعاریف فرم و اجزای آن انجام خواهد گرفت. با توجه به روش تجزیه و تحلیل که بیان شد دلیل استفاده از این

مدل به این سبب بوده که نیاز های پژوهشی در جهت بررسی ترکیب بندی، رنگ، فضا و... را در خود داشته و به شیوه تحلیلی مد نظر نزدیک تر بوده است.

اهداف کلی در این پژوهش، بررسی و معرفی ویژگی های خاص و مشترک دوازده نگاره، معرفی عمیق تر تشابهات ترکیب بندی نگاره ها، اشتراکات خاص نگاره ها و خصوصیات بارز آنها در قیاس با ویژگی مکتب شیراز پرداخته خواهد شد. لذا فرضیات و سوالات اصلی پژوهش عبارتند از:

- با وجود موضوعات مذهبی خاص در نگاره ها ویژگی کلی آنها از نگارگری مکتب شیراز پیروی می کند.

- موضوعات نگاره ها از واقعیت زندگی حضرت علی پیروی می کند، نه از ادبیات و شعر.

- در تصاویر خاوران نامه ترکیب بندی ها از روابط هندسی پنهان ویژه خود تبعیت می کند.

- فرم و عناصر تصویری در نگاره های خاوران امه در خدمت موضوع می باشد.

روش تحقیق بر اساس مطالعات کتابخانه ای و توصیفی آغاز می شود و در مسیر راه به صورت و توصیفی - تحلیلی در می آید.

این پژوهش شامل سه فصل می باشد که در فصل اول پیشینه نگارگری ایران از ابتدا تا دوران خلق اثر نگارش گردیده است سپس اوضاع سیاسی، اجتماعی و هنری در دوران تیموریان و ترکمانان بررسی شده است. مکتب شیراز و ویژگی های آن پس از موارد فوق مورد کنکاش قرار می گیرد. در فصل دوم پایه نظری تجزیه و تحلیل که بر اساس مدل جنسن می باشد صورت گرفته که همانا فرم می باشد در فصل سوم بعد از بررسی آثار ابن حسام و شخصیت وی به تجربه و تحلیل نگاره های گزینش شده از خاوان نامه پرداخته شده است که در آن نگاره های انتخابی از حیث رنگ، ترکیب بندی، موضوع، روابط خطی و هندسه پنهان، آنالیز رنگی و خطی آثار مورد بررسی قرار می گیرند.

آنچه باید بر آن اعتراف کرد این است که هرچند قدمی کوچک در بررسی نگاره های خاوان نامه برداشته شده اما این تحقیق قطعا خالی از اشکال و نقص نخواهد بود. انگیزه لازم بر این بوده که روزنه ای کوچک از هزاران روزنه و قفل های ناگشوده این هنر را باز نموده تا قدم های بعدی تکمیل کننده این چنین تحقیقات و پژوهش در زمینه هنر نگارگری باشد.

مطمئنا راهنمایی و هدایت اساتید، تحقیق و پژوهش در زمینه هنر این مرز و بوم را قوت و استحکام فزونی می بخشد تا پژوهش و تحقیق بر بستر حقیقی و صحیح خود صورت گیرد.

- فصل اول :

۱-۱- پیشینه نگارگری در ایران

«آغاز نگارگری در ایران را می توان تا هزاره های پیش از میلاد پیگیری کرد. نخستین آثار بر جا مانده از سکونت انسان که در شمال ایران یافت شده، از نظر تاریخی به دوران پالئولیتیک تا عصر حاضر مربوط است. اما مهم ترین تصاویر از دوره غارنشینی انسان در ایران به غرب و در منطقه لرستان ارتباط پیدا می کند به دنبال پژوهش های باستان شناسی در این منطقه در غارهای "میرملاس" به نقوشی دست یافتند که تاریخ چند هزار ساله دارد» (شریف زاده ۱۳۸۳، ۱۲-۱۱). «پژوهندگان معمولاً مبدأ هنر ایرانی را به دوران نوسنگی (هزاره هفتم ق.م) ربط می دهند. در این خصوص صخره نگاره های منطقه کوهدشت لرستان که صحنه های رزم و شکار با تیر و کمان و حیواناتی چون اسب، گوزن، بز کوهی و سگ را نشان می دهند از جمله قدیم ترین آثار تصویری یافته شده در ایران به شمار می رود» (پاکباز ۱۳۸۴، ۱۴).

در بررسی های دیگر تصاویر نقاشی که بر دیوارهای ساختمان های یافت شده در تپه ملیان فارس ترسیم شده بود مورد توجه قرار گرفت این تصاویر که با رنگ های اخراپی و گل ماشی و سیاه منقوش گردیده بوسیله آقای ویلیام سمز^۱ کشف شده به پنج هزار سال پیش تعلق دارد. «منظومه داستان کهن عشق زریا و اودا در عصر هخامنشیان، بین مردم رواج داشته که "خارس می تی لنی" رییس تشریفات از آن یادآوری کرده و تلفظ یونانی آن را "زریاس - اودایتس" ضبط کرده است، که این دو شیدایان دلباخته، یکدیگر را در خواب می بینند و دل به هم می دهند. به قول خارس داستان دلدادگی و عشق ایشان، در آن وقت شهری داشت و مردم با علاقه فراوان آن را می خوانند و در معابد و کاخ ها بر دیوار ها منظره هایی از آن نقاشی می کردند. با به دست آمدن چند

^۱ - Semez, william

قطعه نقاشی رنگین دیواری دوران هخامنشی پیدا است که نقاشی دیواری آن دوران رنگین بوده و در آثار ادبی دوره اسلامی به نقل از کتاب های قبل از اسلام، داستان های حماسی و پهلوانی را منقش و مصور می ساختند» (حبیبی ۱۳۵۵، ۸).

«اندک اندک بعد از نقاشی های لرستان - ملیان، شوش و سیلک زمینه برای پیدایش هنر تصویری عصر هخامنشان فراهم شده از ویژگی های هنر تصویر نگارگری این دوره باید به استحکام طرح و جلای رنگ ها توجه کرد. از دوران اشکانیان نقاشی های دیواری متعددی شناخته شده که قسمت مهمی از آنها در خارج از مرزهای کنونی کشور قرار دارد. بخش مهمی از این آثار در قسمت های شمالی رود فرات یافت شده است. در این دوره نقوش دارای تنوع زیادی است و در آنها از طرح های ساده تزینی گرفته تا تصویر گیاه و حیوان و انسان به چشم می خورد» (تجویدی ۱۳۵۲، ۲۷ تا ۳۱). در دوره بعدی با ظهور مانی در زمینه نقاشی تحولی ایجاد می شود که در ذیل به آن پرداخته می شود «آیین مانوی توضیح صفات اختصاصی و اساسی ایرانیان بوده و از ابتدا برای خدمت به الهیات، به منظور تبیین و تبلیغ و ثبت وقایع راه خود را در هنر یافت. به این طریق نقاشی در فرهنگ ایرانیان، مدت ها بعد از آن که به صورت عیان آب و رنگی نداشت و شاید به خاطر آن که یک عقیده محکم مذهبی پشت سر آن بود و نیز شاید به خاطر برخورد عقیده مانوی با دیگر فرهنگ ها، خود با پافشاری به عنوان یک نیروی بالنده در فرهنگ ایرانیان ظهور کرد. این تاثیرات مستمر به هنر مانوی اهمیت ویژه ای در تاریخ هنر ایرانیان می دهد اما متأسفانه آثار بسیار کمی از آن در دست داریم. هرچند کمی آثار لزوم مطالعه بیشتر را همراه بادقت بسیار ایجاب می کند آثار باقیمانده شامل چند ساختمان، اجرایی از نقاشی های دیواری و مهمتر از همه مینیاتور هایی است که مثل غنیمت آب آورده یک کشتی شکسته بزرگ می باشد. همه این ها مربوط به اوایل حکومت سلسله ایگور (۲۳۰ - ۱۳۰ه.ق) است و در آبادی تورفان، خرابه های مورتوق و بعضی مکان های مقدس در دره سنگیم یافت شدند» (پهام پوپ بیتا، ص).

«مانویان از بهترین مرکبی که غیر قابل محو بوده، استفاده می کردند ولی آن را به تنهایی به کار نمی بردند بلکه در هر صفحه ای عنوان و یا بخشی از متن را با مرکب رنگی می نوشتند. در خصوص فن نگارگری مانوی سند مکتوبی موجود نیست. از قرار معلوم سطحی که روی آن نقاشی می شد قبلاً خوب کوبیده و سفت می گشت و سپس خطوط مرزی آن ها با مرکب قرمز و یا رنگ سیاه طرح افکنی و در نهایت طرح با رنگ های مختلف پر می شد بعضی از بخش ها را با برگ زرین می پوشاندند. رنگ های اصلی با درجات متفاوت عبارت بوده از: قرمز، آبی تیره و سبز. رنگ سبز کمتر کاربرد داشت در هنر مانوی تاثیر هنر ساسانی کاملاً پدیدار است. یکی از قطعات کوچک نقشمایه

شبيه نقشمايه خسرو دوم (۶۲۸ - ۵۹۰م) را در قوس طاق بستان بازتاب می دهد و در آن نوار مرواریدی که یکی از مشخصات آرایه ساسانی است، ظاهر شده است. ایین مانوی در ایران نشأت گرفت و پس از یک دوره پربار ایرانی در آسیایی مرکزی و شرقی تا کره و ژاپن پیش رفت» (ابهام پوپ ۱۳۷۸، ۲۹ - ۲۷). به هر حال در ادبیات و اشعار فارسی همه جا هر نگارگری چیره دست و نگاره ای زیبا را با نام مانی مترادف و تشبیه کرده اند.

فردوسی مانی را چنین معرفی می کند.

بیامد یکی مرد گویا زچین   که چون او مصور نه ببیند زمین

بدان چیره دستی رسیده به کام   یکی برمنش مردمانی به نام

به صورتگری گفت پیغمبرم   زدین آوران جهان برترم

و نظامی در کتاب خود چنین آورده است.

شنیدم که مانی به صورتگری   زری سوی چین شد به پیغمبری

زبس جادویی های فرهنگ او   بدو بگرویدند و ارژنگ او

نگارگری پس از اسلام :

«هنر نگارگری اسلامی در مسیر تکوین و تکامل خود راهی دراز و پر فراز و نشیب و گاه بسیار ناهموار و پرسنگلاخ را پیموده و موانع گوناگون و بیشماری را پشت سر نهاده است. نابلو هایی که این هنرمندان چیره دست در نمایش صحنه هایی از زندگی پیامبر اکرم (ص) و در تجسم بخشیدن به نعمت های بهشتی و محنت های دوزخی، و یا در تصویر داستان های اخلاقی و یا بازنمایی مکاشفات عرفانی و دیگر زمینه ها فراهم آورده و به یادگار گذاره اند، بیننده گان را به همان عوالم پر راز و رمزی، که نگارگران به آن راه یافته بودند، می کشاند و عواطف مهر و کین، بیم و امید، خشم و خرسندی و آرامش و اضطراب را در دل های آنان بر می انگیزد» (عکاشه ۱۳۸۰، ۱). «در این دوره فردوسی از این خطه برخاست و شاهنامه او که عصاره فرهنگ گذشته را در خود داشت، هم مایه اصلی نقاشی قرون بعد را فراهم کرد و هم عاملی برای بقای سنت ها شد. در واقع در زمان خلافت حاکمان اموی که دارای کاخ های با شکوه بودند در این کاخ ها از نقاشی های شکارگاهی استفاده شده است. پس از امویان با روی کار آمدن عباسیان دوره جدیدی از هنر تصویر نگارگری شکل می گیرد و مرکز خلقت از دمشق به بغداد منتقل می شود. در این دوره حضور عنصر ایرانی در نقاشی عصر عباسیان دیده می شود و مصداق آن دیواره نگاره های کاخی در سامره مرسوم به جوسق الخالقانی که مربوط به ربع اول قرن ۳ هجری می باشد. در یک ترکیب بندی متقارن دو رقاصه دربار به شیوه خطی بازنمایی شده اند» (تجویدی ۱۳۵۲، ۲۷ - ۳۱). «دوران فرمانروایی سلجوقیان (۴۲۸-

۵۵۲) یکی از مهم ترین اداره تاریخی هنر اسلامی و ادبیات فارسی بود. در این دوره، خمسه نظامی سروده شد. معماری و فلز کاری و سفالگری به اوج شکوفایی رسیدند تنها کتاب مصور فارسی که یقیناً به این دوره تعلق دارد، نسخه "ورقه و گلشا" که یک منظومه عاشقانه اثر عیوقی است. در این نسخه، ۷۱ نگاره کوچک افقی وجود دارند که صحنه های مختلف داستان را به ترتیب خاصی می نمایانند» (پاکباز ۱۳۸۴، ۵۶).

«آثاری که از دوره سلجوقیان باقی مانده نسبت به دوره های گذشته غنای بیشتری را نشان می دهد. در این دوره در کنار خط ظریف و تزیینی شاخه شاخه کوفی، خط جدید و مدوری به نام "نسخ" ابداع گردیده که با برآمدگی ها و نوساناتش در مقابل سبک حروف الفبا حالت کاملاً مشخصی دارد. در خصوص نقاشی این دوره باید گفت که این مکتب به دنباله ترجمه های عربی علوم طبیعی از کتب یونانی که مطالب خود را با تصاویر تفسیر کرده بودند، ایجاد شد. از این سبک نقاشی فقط در کتب ادبی معمولی و مورد علاقه مردم استفاده می شد و به تدریج وظایف دیگری را هم به عهده گرفت و در گسترش فعالیت های نقاشی نقشی اساسی پیدا کرد. بدین ترتیب از قرن دوازده میلادی به بعد همراه تالیفات "دیوسکوریدس" و "جالینوس"، حیوانات افسانه ای در کلیله و دمنه و هزلیات حریری، با نقوشی تصویر شده است و از نظر به کار بردن موضوعات و قدرت نقاشی و رنگ آمیزی به پای نقاشی های غربی می رسد و گاه نیز برتر از آنها است» (کونل ۱۳۴۷، ۸۸ - ۸۷). بعد از سلجوقیان با حمله مغولان به سرزمین ایران دوره ای جدید در تاریخ کشور صورت می پذیرد کارگاه های فراوانی در تبریز و شیراز و هرات و شهرهای دیگر شکل می گیرد. هنرمندان بزرگی ظهور می کنند. و هنر نگارگری به اوج و شکوفایی ها خود می رسد و آثار نفیسی به وسیله هنرمندان خلق می شود. در این دوره عناصری از هنر چینی وارد نگارگری می شود.

۱-۲- شرایط و اوضاع سیاسی، اجتماعی و هنری در زمان تیموریان و ترکمانان :

«نزدیک ۱۲۲۰م/ ۵۹۸ ه.ق نخستین هجوم مغول به آسیای غربی، با رهبری چنگیز خان آغاز شده، و سمرقند و ری به ویرانه ای تبدیل گشت؛ در ۱۲۶۰م/ ۶۳۸ ه.ق که مملوک ها هجوم و پیشروی هولاکو را به سوریه متوقف کردند، مغول ها به دورترین مرزهای متصرفی خویش رسیده بودند. تاریخ گذاری حکومت ثابت و استوار مغول را باید از ۶۳۶ ه.ق، با فتح بغداد که اندکی پس از آن بین النهرین و ایران زیر فرمانروایی سلسله ایلخانی مغول یکپارچه شد و تا ۷۱۴ ه.ق ادامه داشت، محاسبه کرد. پایتخت به تبریز منتقل شد، ولی با وجود سقوط بغداد و ویرانگری های وحشتناک ناشی از هجوم متجاوزان، شهرهایی چون اصفهان و شیراز در ایران، اهمیت تازه یافت» (رایس ۱۳۷۵، ۱۲۵).

تیمور پس از کشورگشایی هایش سمرقند را پایتخت خود قرار داد و علاوه بر خشونت ذاتی اش خدمات شایسته ای نیز داشت که تشویق هنر، ادب و احداث ساختمان‌هایی عظیم عمومی از آن جمله است. «با این که نوشتن کتاب‌های سیره و تاریخ از دوره ای نخستین اسلامی آغاز شده بود لیکن در دوره تیموری با دو پدیده جدید متمایز گردید؛ نخست کثرت کتاب‌های سیره دینی گوناگون اعم از تالیف و ترجمه و دوم مصور کردن تعداد بسیاری از کتب ترجمه شده یا آنهایی که از متون قدیمی تر نقل شده بود. مانند کتاب تاریخ گزیده تالیف [حمدالله مستوفی] قزوینی که بر اساس تذکره الاولیا شیخ عطار و قصص الانبیا ثعلبی و سیره النبی ابن هشام. این کتب در اوایل تیموری کتاب‌های تاریخی شمرده می شدند نه ادبی و داستانی و تصاویر آنها نیز ساده بود. اما تحول دوم که در دوره متاخر تیموری روی داد پیدایش نوعی آثار بجای ادبیات تاریخی بود که به مسایل اخلاقی، آموزشی و موعظه و عبادات روحی خالص می پرداخت از جمله این آثار: تذکره الاولیا و معراج نامه می باشند» (عکاشه ۱۳۸۰، ۳۲ - ۳۱). «در دوره تیموریان بسیاری از اعضای خاندان حاکم نقاشان را در حلقه ملازمان خود درآوردند، مثل شاهرخ پسر تیمور (سلطنت ۱۴۰۷ - ۱۴۴۷ م/ ۸۰۹ - ۸۵۰ ه.ق) گوهرشاد، ملکه شاهرخ، دو پسرش الغ بیک (نت ۱۴۴۹ م/ ۸۵۲ ه.ق) و پایتیره، پسر دیگرش ابراهیم، حکمران شیراز (سلطنت ۱۴۱۴ - ۱۴۳۵ م/ ۸۶ - ۸۳۸ ه.ق) یکی از برادرزاده گانش اسکندر، در شیراز و بسیار کسان دیگر. اینان نقاشان و صنعتگران دیگر را در کارگاه‌های بسیار مجهز یا کتابخانه که متون گواه وجود آنها است به کار می گمارند. کنجکاوای سیری ناپذیر شاهان تیموری و علائق و سلاطین بسیار متنوع آنان و نیز اشتیاقشان به شناخت و فهم پیشینه نقاشی ایرانی یا دیگر شکل‌گیری مرقعات گردید. دوره اول تیموریان را به حق می توان دوره کلاسیک نقاشی ایرانی نامید» (گرابر ۱۳۸۳، ۵۵ - ۵۴). «از تمام این اسناد روشن می آید، که مبادی هنر مکتب تیموریان از دربار سلاطین گذشته، به دربار تیمور انتقال یافته و نقاشی نیز رواج داشت چنانچه تیمور بعد از فتوح هفت ساله روم (کشورهای عثمانی) در دوفرسنگی سمرقند، مجلس بزرگ جشن پیروزی را زیر خیمه گاه عظیم منقش و ملون و مذهب، به طلا و لاجورد که ده هزار کس در سایه آن نشستند ترتیب داد، و مورخان در توصیف نقش و نگاره این خیمه رنگین منقش بزرگ رطب السانند» (حیبی ۱۳۵۵، ۳۲). «هنر نگارگری یا نقاشی ایران در عصر تیموریان ضمن در بر داشتن عوامل چینی یک هنر کاملاً مستقل و متفاوت از مکاتب چینی است. در نگارگری این دوره از هنر ایرانی به پرسپکتیوهای عمودی که در آنها قله کوه‌های سر به فلک کشیده در زیر ابرهای متراکم پنهان است و از ویژگی‌های هنر چین است دیده نمی شود، به اختصاری که در نمایش اندام‌ها که در نقاشی چینی در نهایت سرعت و با حداقل خط نموده شده است ملاحظه نمی گردد» (تجویدی ۱۳۵۲، ۹۹).

«بررسی نقاشی ایران در سده نهم ۹ ه.ق، بدون در نظر گرفتن جریان های موازی در قلمرو و ترکمانان ناقص خواهد بود. در نیمه این قرن دو قوم ترکمن قراقویونلوها و آق قویونلوها نواحی باختری ایران را به تصرف خود در آورند. ابتدا حکام قراقویونلوها قدرت بیشتری گرفتند و تبریز را برای پایتختی برگزیدند. پس، امیران آق قویونلوها تا اوایل سده دهم هجری قمری بر سراسر ایران بجز خراسان مسلط شدند. ترکمانان، به پیروی از تیموریان در تبریز و بغداد و شیراز کارگاه های سلطنتی بر پا کردند و هنرمندان محلی و غیر محلی را به خدمت گرفتند. در این کارگاه ها شیوه های متأثر از مکتب هرات و با خصوصیات متفاوت پدید آوردند که مشخصه بارزشان پیکره های خپل، چهره های گرد با ابروان قوس دار و دهان و بینی کوچک، و مناظر غریب و خیالی بود. سبک در باری ترکمن تحت حمایت یکی از امیران قره قویونلوها به نام پیر بداق بیشتر به مکتب هرات گرائید و شکل پالایش یافته ای کسب کرد. پس از تسلط ترکمانان بر شیراز در سبک کتاب نگاری غیر در باری این شهر نیز تحولی پدیدار شد. سبک تازه با ویژگی های چون طراحی و ترکیب بندی بی پیرایه و منظره طبیعی و معماری نسبتاً ساده، برای تولید نسخه های متعدد کاملاً مناسب بود. به همین سبب آن را سبک " تجارتي " شیراز نامیدند. در این سبک نگاره ها ابعادی بزرگتر از اندازه معمول نگاره های تجارتي ترکمنی دارند ولی در آنها تمامی قراردادهای این سبک تثبیت شده است. سبک تجارتي تا آخر قرن بدون تغییر پایدار می ماند و سپس تدریجاً به سبک شیراز عهده صفوی تبدیل می شود» (پاکباز، ۱۳۸۰، ۷۸ - ۷۷).

۱-۳- مکتب نگارگری شیراز:

«مکتب نگارگری شیراز پدیده ای نیست که یک شبه فراز آمده باشد؛ بلکه حاصل تعامل سالیان دراز نیروهایی است که در زمینه های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی فعال بوده اند. در واقع مکتب نگارگری شیراز را به تعبیری می توان ام المکاتب ایران در قلمرو کتاب آرایی دانست که گرچه به لحاظ فرهیختگی و پروردگی به پای مکاتب دیگری چون تبریز، هرات و اصفهان نرسیده ولی از حیث تداوم و استمرار به ادوار مختلف هنری بدان ها پیشی گرفت. سده های بسیار و سال های بیشماری این مکتب گذشت و زنجیره ای از مراحل گوناگون را با بیانی متفاوت تجربه کرد و در قلمرو سبک بومی و بالندگی و کمال رسید.

سرچشمه ها و بن مایه های این مکتب در ایران پیش از اسلام ریشه بسته بود و بعد از اسلام، به ویژه از سده چهارم هجری، با شکل گیری ضوابط نگارگری، شیوه ای وضع کرد که نشانه های آن را می - توان در تصویر گری دوره سلجوقی و مکتب بغداد سده ششم هجری پیدا کرد. به سخن دیگر، مکتب شیراز در شکوفایی و بالندگی مکتب تبریز ایلخانی در سده های هفتم و هشتم هجری سهمی در خود

داشت» (آژند ۱۳۸۷، ۲-۱). خطه فارس با توجه به سیاست حاکمان آن و تعامل آنان با شورشگران مغول از یورش و غارتگری و خونریزی آنان در امان ماند این امر موجب شد هنرمندان در فضایی آرام تر به فعالیت خویش بپردازند که در این بین بعضی از هنرمندان با مهاجرت از دیگر مراکز هنری به شیراز به شکوفایی هنر نگارگری در این خطه کمک شایانی نمودند. «مکتب نگارگری شیراز در دوره آل اینجو ترکیب بندی های جدید و رنگبندی شاخص و کار بست طلا را در این رنگبندی های تجربه کرد. "سچوکین"^۱ هنر پژوه فرانسوی روسی الاصل، معتقد است که در نگاره های مکتب شیراز ویژگیها و خصوصیات ایرانی بسی شدید بود گر چه در آن می توان عناصر چینی وارد را نیز سراغ گرفت. در حقیقت می توان اذعان داشت که نگارگری مکتب شیراز مسیر مستقلی را طی کرد و تا حدود زیادی از تأثیرات چینی و مغولی به دور بود یا کم ترین تأثیر پذیری را داشت. نگاره های دوره آل اینجو با سبکی کاملاً متمایز اجرا شده اند. پس زمینه این نگاره ها با رنگ قرمز و آبی و زرد کار شده و تپه ها مخروطی شکل هستند. گل های درشت، درختان در پس زمینه و رداها و جامه های منقوش از خصوصیات بعضی از نگاره هاست. جزئیات ابرها و گیاهان تأثیر کمرنگ از نقاشی چینی دارند و این تأثیر پذیری به احتمال زیاد از ظروف چینی یا پارچه های ابریشمی منشأ گرفته است که از چین وارد شیراز می شده است» (آژند ۱۳۸۷، ۷۱). «سبک اینجو، سبکی پر قدرت، تأثیر گذار اما ابتدایی که به عنوان هنری قومی مورد تأثیر قرار گرفته است. نقاشی های این سبک با شیوه ای بی پروایانه در رنگ گذاری و با طراحی مستحکم، اما بی دقت در دورگیری و رنگ آمیزی شاخص شده است» (زنهاری ۱۳۸۴، ۶۱)

«در آغاز سال های دهه ۷۰ قرن هشتم هجری، شیوه جدیدی را در فضا سازی و ترکیب افراد در نگاره ها می بینم. در این شیوه افراد و اشیاء در متن منظره در سطوح گوناگون بر روی هم قرار دارند، نه بر روی یک خط که در سبک های پیش شاهد آن بودیم. این شیوه از فضا سازی قبلاً در تبریز به کار می رفت، ولی در شیراز با توجه بیشتر و مناسب با فضای دو بعدی هماهنگ و رواج پیدا کرد. در این زمان رنگ ها متنوع تر و پخته و لطیف تر شد و انواع رنگ های ارغوانی، صورتی، قرمز، و سبزه های بسیار زنده، زرد و زرنیخی و اخراپی و ... به سایر رنگ ها افزوده شد که مبین تکامل دانش نگارگران در این دوران و پس از آن است. و چون شاهزاده ابراهیم پسر دیگر شاهرخ که مردی ادیب و هنر دوست بود به شیراز آمد و مدت ۲۰ سال در این شهر فرمانروایی کرد. و از نویسندگان و نقاشان حمایت نمود» (شریف زاده ۱۳۸۳، ۸۱). در دوره مظفریان ویژگی های مکتب شیراز بیش از پیش خود را نشان می دهد این ویژگی ها که شامل: تپه های گره، افق رفیع، زمین پوشیده از بوته ها،

^۱ - Sechokin